

11. Майкут Х. В. Цивільне право за Литовськими статутами: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук "12.00.01" / Майкут Христина Василівна. – Львів, 2009. – 218 с.
12. Кудринский Ф. Юридическая воззрения литовцев / Федот Кудринский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russianresources.lt/archive/Vilnius/Kudrin_18.html
13. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 464 с.
14. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. – Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – 560 с.
15. Сукиасян А. Г. Государство и право Урарту (860-590 г.г. до н. э.) / А. Г. Сукиасян. – Ереван, 1963. – 70 с.
16. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року / С. Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. – 112 с.
17. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) / О. В. Сокальська. – Одеса: Інтерпринт, 2010. – 210 с.
18. Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією. Томъ XVIII: Акты о копныхъ судахъ / предсѣдатель Ю. О. Крачковскій. – Вильна, 1891. – 577 с.

Бедрий М. М. Литовское обычное право: некоторые историко-юридические аспекты.

Статья посвящена некоторым историко-юридическим аспектам литовского обычного права. Исследовано влияние обычного права литовского народа на законодательство Великого княжества Литовского и его роль в условиях отсутствия литовской государственности. Проанализированы такие литовские правовые обычаи: выборность князя, право частной собственности на землю, вино, юридическая ответственность семьи, квалифицированное утопления и процессуальное представительство.

Ключевые слова: правовой обычай, литовский народ, Великое княжество Литовское, частная собственность, юридическая ответственность.

Bedriy M. M. Lithuanian customary law: some historical and legal aspects.

The article devoted to some historical and legal aspects of Lithuanian customary law. The influence of Lithuanian customary law on the Grand Duchy of Lithuania legislation and its role in the time of the Lithuanian state absence are researched. Were analyzed such Lithuanian legal customs: the election of the prince, the right to private property of land, dowry, legal liability of family, qualified drowning and procedural representation.

Keywords: legal custom, the Lithuanian people, the Grand Duchy of Lithuania, private property, legal liability.

УДК 340.141(=161.2)"16/17"

Кушинська Л. А.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

КОЗАЦЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ЯК ЧИННИК САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНЦІВ XVII-XVIII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено українському звичаєвому праву, котре за умов відсутності держави та перебування українських земель під юрисдикцією інших країн відіграло вирішальну роль в формуванні української само ідентифікації, що в подальшому становитиме фундамент для

української національної самосвідомості. Подано авторське бачення ролі козацького правового звичаю в розбудові правової системи тодішньої Наддніпрянської України.

Ключові слова: звичаєве право, козацьке право, національна само ідентифікація, національна свідомість, правовий плюралізм, стихійна правотворчість.

Питання національної само ідентифікації наразі набуло актуальності не лише як суто наукове поняття, але й політична категорія, незнання якої, як свідчать останні події, має критичні наслідки. Українська історія права є наріжним каменем суперечок, котрі мають опиратись на фактаж та доказову базу задля існування дискусії в рамках академічної традиції. Враховуючи специфіку розбудови української державності й права та їх етапи й динаміку, варто зупинитись на тому чиннику, котрий відіграючи роль одного з джерел права, одночасно є фундаментом правових уявлень народу, котрі в більшості країн враховувались законодавцем при здійсненні кодифікації. Беручи до уваги те, що українські землі перебували під юрисдикцією інших країн, але при цьому в середовищі корінного українського населення існували правові уявлення, сформовані в систему, пропонується розглянути, як ці уявлення, більш відомі в академічній науці, як звичаєве право, впливали на подальше формування національної свідомості та яке місце вони займали при кодифікаційній роботі й розбудові правової системи тих держав, до складу яких відійшли українські землі.

Проблематика національної ідентичності є предметом дослідження таких вчених, як Г. В. Касьянов, Роман Шпорлюк, Ентоні Сміт, Ернест Гелнер та інші. Козацькому праву присвятили свої дослідження В. А. Смолій, О. І. Гуржій, В. Й. Борисенко, В. С. Степанков, Т. В. Чухліб, О. М. Дзюба та інші дослідники.

Формування національної ідентичності в Європі припадає на XVII–XVIII століття. Після Вестфальських угод 1648 року, котрі знаменували не лише завершення Тридцятирічної війни, але й проголошення принципу віротерпимості та набуття міжнародної правосуб'єктності суверенними національними державами тривав процес усвідомлення націями своєї унікальності.

В подальшому це питання стоятиме в основі національно-визвольних революцій, котрі покладуть край імперській добі й відкриють на політичній арені шлях національним державам. Кожна нація крокувала до створення власної держави своїм способом і з своєю динамікою і не всім вдалось довести своє право на існування у формі суверенної держави. Багато національностей наразі існують в складі інших країн, що в подальшому рано чи пізно призводить до повної асиміляції.

Національна ідентичність є комплексним поняттям. На думку відомого сучасного британського дослідника Ентоні Сміта, воно передбачає певне чуття політичної спільноти, котра означає наявність спільних інституцій, єдиного кодексу прав та обов'язків для всіх членів спільноти та визначеного соціального простору, добре демаркованої обмеженої території, з якою члени спільноти ототожнюють себе і до якої відчують свою належність [5, с. 15]. Всі ці елементи були наявними серед української людності, котра споконвічно проживала на своїй автентичній території, застосовувала сформовані інституції на кшталт копних судів чи громадських зборів, мала власне звичаєве право, терпиме державною владою. Може бути дискусія стосовно доброї демаркації, тобто, визначеності території, однак, південно-східні кордони проживання українців обмежувались тим самим Диким Полем, спустошеним боротьбою кочової та осілої людності.

Формування національної ідентичності і становлення національної свідомості, як будь-які суспільні явища, підлягаючи загальним закономірностям, в кожного народу мають свої особливості. Ці поняття є взаємоутворюючими, тобто, без існування першої не може бути другої. Свідомість відроджується на основі чітко сформованої ідентичності, як першооснови. Національна ідентичність формується природним шляхом.

Українські землі, перебуваючи під юрисдикцією європейської країни Речі Посполитої, не могли уникнути культурно-політичного її впливу. Повільно поширювалось магдебурзьке право, в містах діяли цехи. Однак, лишаячись східною окраїною Польщі, українські землі були позбавлені тих позитивів, котрі прискорили розвиток західноєвропейських країн. Мита, отримані від торгівлі та ремесел, певна річ, живили економку Речі Посполитої. Епоха Великих географічних відкриттів, котра збагатила колоніальним золотом скарбниці європейських монархів, пройшла повз українські землі. Не маючи виходу до моря, Річ Посполиту вповні задовольняли південно-східні колонії. Місто Київ отримало магдебурзьке право у 1494 році – через два роки після того відкриття Америки, котре здійснив Христофор Колумб, розпочавши вищезазначену епоху.

Відтак, процеси, що тривали в Європі з різною динамікою, не минули й українські землі, хоча своя специфіка була відчутною. Українці вже у XVII–XVIII століттях усвідомлювали себе українцями саме за тими чинниками, що визначали цю належність:

- певна мова – українська;
- певна релігія – православне християнство;
- певна громадсько-побутова культура, що різнилась в залежності від регіону;
- певні звичаї та звичасве право, котре регулювало переважну більшість

приватних правовідносин і заповнювало прогалини в писаному законодавстві.

На основі національної ідентичності згодом формується національна свідомість як культурно-духовна потреба нації пізнати свої витoki, в усвідомленні на основі цього своєї гідності, права на існування й розвої у тій формі, на що є Богом дане право – у формі національної держави. У Європі на чолі цього процесу стояла національна буржуазія, оскільки Великі географічні відкриття пожвавили первісне нагромадження капіталу й прискорили буржуазно-демократичні революції. В українському середовищі з об'єктивних вищеназваних причин провідну роль у становленні національної свідомості відіграє не національна буржуазія, котра внаслідок політики переселення була зайшлаю, і не національна шляхта, котра або масово полонізувалась, або русифікувалась, а національна інтелігенція. Саме їй дістанеться історична роль духовного провідника українців.

Однак, у своїй місії національна інтелігенція мала апелювати до чітко сформованих уявлень, котрі були відомі й усвідомлювались як органічно свої. Твір І. П. Котляревського “Енеїда”, котрий ще називають предтечею українського літературного відродження, фактично адаптує світову класику для українського сприйняття. Письменник взяв за основу козацьку естетику й не прогадав – за умов ліквідаційної політики імперських самодержців саме ця тема виявилась живою, зрозумілою й потребованою. Чи ж випадково це?

Злам XVII–XVIII століть був періодом, коли козацтво ототожнювалось з

визволителями, захисниками віри православної. Вийшовши на політичну арену, саме українське козацтво стало тим порятунком для етносу, який визначив подальшу його долю. Запорізька Січ, що перебирає на себе функцію української державності, створює унікальну для середньовіччя політичну організацію – козацьку республіку з демократичним устроєм. Саме вона відрізняє козаків від граничарів Угорського королівства, а їх устрій від самоврядних Венеції, Генуї та інших міст-держав.

Авторитет козаків підтверджується поширенням стихійного процесу покозачення населення, тобто, самовільного набуття козацьких прав представниками інших соціальних груп, селян, міщан, шляхти, котрий тривав у XVII–XVIII століттях. Для представників провідної соціальної верстви – шляхти цей процес відкривав перспективи реалізувати себе у військовій чи політичній сфері. Варто пригадати Б. З. Хмельницького, вміла стратегія якого забезпечила низку перемог у Національно-визвольній війні. Для інших станів покозачення передбачало можливість підвищити свій соціальний статус.

У 1616 році в інструкції до соймиків король так описує становище південноукраїнських земель: “Ані магістрів по містах, ані старост, ані гетьманів, вони самі встановлюють собі право. Самі обирають урядників і ватажків, неначе створюють у Речі Посполитій іншу державу”. Десять років по тому польський король Сигізмунд зазначав, що “...все управління в козаків, вся влада у козаків, вони присвоюють юрисдикцію і встановлюють закони” [3, с. 124.].

Період зламу XVIII–XIX століть знаменувався тотальним запровадженням імперського законодавства на всій території Росії. Ліквідація Запорізької Січі та подальші утиски козацтва як такого, означало скасування Переяславської угоди та тих гіпотетичних прав та вольностей, котрі в ній містились. При цьому вищеназвані події, посягаючи на військово-політичну одиницю – Військо запорізьке, не змогли нівелювати пам’ять про народну славу, оспівану поколіннями українців, котрим глухий антагонізм до держави не був новим.

Можна констатувати, що століття зламу XVII–XVIII до XVIII–XIX було періодом зміцнення національної ідентичності, котра й буде основою подальшої розбудови національної свідомості українців. Саме XVII–XVIII століття можна вважати часом усвідомлення українцями своїх чітких національних відмінностей, визначним чинником формування яких було козацьке звичаєве право. Чому саме воно та козацька естетика стали визначальними у цьому процесі?

На автентичній українській території проживали різні стани – селяни (поміщицькі, державні, монастирські), шляхта, міщани, духовенство, козацтво. Відомі фахівці з історії козаччини О. І. Гуржій та Т. В. Чухліб звертають увагу на різноманітність правових уявлень цих груп. Зокрема, по-різному тлумачилось поняття “старовина”, “звичайні правила”, тощо, котрими називали фактичні правила поведінки, котрі мали усвідомлюватись як обов’язкові. Ці норми-звичаї не могли бути одноманітними – адже їх характерними рисами були локальність походження та обов’язковість для самокерованої групи. Так, на думку дослідників, якщо українська шляхта й старшина під колишніми правами розуміла закріплений Литовським і Саксонським статутами юридичний статус польських панів до 1648 року, то рядові козаки й посполиті ототожнювала їх з нормами поведінки, котрі склались на Запоріжжі, в слободах, тощо [1, с. 114-115].

Переважна більшість козацтва складалась з селян, котрі тікали від панської сваволі, тож їх правові уявлення, система культурно-духовних цінностей навіть за умов суворого військового життя не зазнавали радикальних змін, а поєднували основні елементи обох правосвідомостей. Особливим було ставлення до жінки – таку заборонялось приводити на Січ, однак, своєю покровителькою козаки обрали Святу Покрову Богородицю. Відомий знавець українських звичаїв Олекса Воропай зазначає, що козаки, котрі після руйнування Січі пішли за Дунай, взяли з собою образ Пресвятої Покрови. Дослідник наводить приклад старовинної козацької думи про Самійла Кішку, де оповідається принцип поділу надходжень:

*А срібло-золото на три частини паювали:
Первую часть брали, на церкві накладали,
На святого Межигорського Спаса,
На Терехтемировський монастир,
На святую Січовую Покрову давали –
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх, встаючи і лягаючи,
Милосердного Бога благали [4, с. 245-246].*

Цей короткий сюжет відображає не лише козацьку глибоку духовність, але й роль та важливість монастирів-святинь, котрі відігравали роль й військових шпиталів, і місць, де переховувались бігли, і неофіційної ставки-столиці козацької. Ці споруди, як видно з думи, були збудовані і утримувались козацьким коштом, що само по собі підсилювало авторитет та повагу до війська.

В середовищі козацтва також відчувалось розшарування, а значить, мав місце конфлікт інтересів. Закони суспільного розвитку є об'єктивними, тож, невідворотними. Козацька старшина, зокрема, прагнула збільшити свої земельні маєтності, вступала в тривалі тяжби з приводу поділу спадщини, та й взагалі завдавала утисків козакам й посполитим. На це звертає увагу відома сучасна дослідниця пані Олена Дзюба [2, с. 303]. Якщо перші десятиріччя після Переяславської угоди старшина “стидалась” своїх статків, намагалась приховати дарчі грамоти на нові маєтки, то досить швидко вона відчула свою впевненість у стані фактично нової шляхти, і вже потребувала земель, привілеїв та кріпаків. Цим вдало скористаються відомі імперці-самодержці Петро I та Катерина II, котрі на рівні державного законодавства нададуть бажане взамін національної ідеї.

У козацько-селянському середовищі XVII–XVIII століття поняття приватної власності різнилось з римським приватним правом, оскільки по-перше, таке повільно поширювалось на етнічні українські території, по-друге, велика кількість земель Дикого Поля тривалий період до колонізації взагалі не мала міст та сіл. Юридичне поняття “нерухоме майно” було документально зафіксоване лише Петром I у Наказі про єдиноспадкування 1714 року.

Пізніше, протягом заселення Слобожанщини був досить поширеним звичай першого займу, за яким земля, не закріплена за власником, привласнювалась тим, хто в змозі її обробити й отримувати врожай. З часом цей звичай співіснував з новими відносинами – козаки, а особливо старшина, котрій поталанило отримати освіту, намагалась закріпити за собою ці землі через документи – жалувані грамоти. Свобода дідичання означала отримання право спадкової власності на підставі письмового

документу.

Однак, аналіз джерел переконує, що приватне життя тої ж старшини, не пов'язане з майновим елементом, регулювалось звичаєм. Органічний зв'язок з народним середовищем, з якого власне й походила переважна більшість козацтва, давався взнаки – головні філософсько-правові уявлення втілювались у норми звичаєвого права, котре хоч і довільно тлумачиться, але усвідомлюється й визнається, як обов'язкове. Особливо це стосувалось сакральних подій життя – народження, весілля, похорон, де супроводжуючі обрядодії одразу ж “видавали” національну належність. Загалом, у цих ситуаціях козацька старшина відрізнялась від загалу лише статками [2, с. 304.]. Козацьке звичаєве право містило ту систему цінностей, котра закарбувалась у народній правосвідомості.

Початок XVIII століття, котрий знаменувався штучним насадженням Петром I європейської етики на рівні державного права, не оминув і українські землі, для яких вона здавна була знайома. В Російській імперії, під юрисдикцією якої перебуває Гетьманщина, триває тотальний наступ на козацькі права та вольності. Ціною величезних втрат імператор підганяв життя віддаленої Московії під європейський формат, і в цьому процесі питання козацького самоврядування були завадою його планам.

Система козацьких звичаєвих уявлень становила для імперської влади таку саму небезпеку, як і козацькі права та вольності, оскільки ґрунтувалась на цінностях, сформованих поколінням українців у їх протистоянні з іноземною експансією. Тож, усунення старшини, котра порушувала питання козацьких прав та вольностей (як-от І. Мазепа, П. Полуботок, Д. Апостол) з середини XVIII століття доповнюється політикою нівеляції національної української шляхти. Козацька старшина постає перед непростим вибором, результатом якого стало запровадження Малоросійської колегії для контролю над внутрішніми справами, подальше обмеження, згодом, ліквідація гетьманства та спалення резиденції Батурина.

Можна констатувати, що процес ідентифікації на українських землях, розпочавшись одночасно з європейським, тривав повільніше й довше. Крім того, на географічно європейських українських землях Наддніпрянщини він мав свою специфіку:

По-перше, серед українців цей процес співпав з Національно-визвольною війною XVII століття, важливу роль у якій відіграв міжконфесійний конфлікт. Національна ідентичність гартувалась за умов національного та ідеологічного протистояння.

По-друге, європейські держави в цей час переживали період так званого “дикого капіталізму” й “первісного накопичення капіталу”. На українських землях у цей час найбільшою цінністю, як і два століття тому, вважалась земля.

По-третє, європейські держави протягом зазначеного періоду встигли впорядкувати свої приватні майнові відносини й досягти потреби у кодифікації. Наприкінці XVIII століття, така й відбулась. На українських землях (як Наддніпрянських, так і Підавстрійських) у цей час тривала кодифікація імперського права, паралельно з яким існувало й діяло звичаєве право з мовчазної згоди, або навіть незгоди офіційного уряду.

Професія глосатора на українських землях, з вищезазначених причин, була

непопулярною*.

Під час поживавлення товарно-грошових відносин у Європі розвивалась так звана міська культура, культура сервісу та інші наслідки капіталізму. Європейський етикет, прийнятий в сфері цивілізованого світу, мав природне формування й походження. У Російській імперії його було запроваджено насильницьким шляхом царем-реформатором Петром I. Політика нівеляції української шляхти прискорилась саме європейським стандартом – поведінки, етикету, одягу. Інша справа, що такий нівелював і російську дійсність.

Таким чином, говорячи про козацьке звичаєве право як чинник само ідентифікації українців XVII-XVIII варто зазначити:

Формування національної ідентичності українців відбувалось за умов існування нації під юрисдикцією іншої держави. Пізніше українські етнічні землі потраплять під владу двох імперій, що позначиться на правовій культурі та правосвідомості українців – очевидним буде антагонізм до держави та влади взагалі, як до чужих та ворожих явищ.

Перебування під чужоземною юрисдикцією українських земель не призвело до асиміляції вітчизняних правових, культурних та духовних цінностей, котрі існували та отримали подальший розвиток. З часом такі слугуватимуть орієнтиром для української само ідентичності.

За часів перебування українських земель у складі інших країн існували й практикувались місцеві правила-звичаї, терпимі офіційною владою, що відображали генезу, еволюцію і трансформацію правосвідомості та соціально-нормативної практики народу.

Непопулярність польського устрою на українських землях та ідеологічне протистояння церковних конфесій зумовили вихід на політичну арену українського козацтва та феномен стихійної правотворчості.

Козацьке звичаєве право, що було закономірним результатом стихійного право творення, стало українським національним правовим феноменом. Будучи фактично правом корпорації воїнів, більшість його норм не мало характеру станової замкненості, а навпаки – мало авторитет, поширення та застосування на українських землях. Пояснення цьому просте – переважна більшість козацтва складалась з селян, котрі тікали від панської сваволі.

Споконвічне прагнення вільно господарювати на власній землі обумовило шанобливе ставлення до козацтва, котре саме так і господарювали на території вольностей запорозьких. Дике поле, котре до колонізації XVIII обходили стороною, не лякало козаків. Радше навпаки – сподіваючись на власний хист та відвагу, вони відчували себе досить комфортно там, куди шляхта не зазіхала.

Тож склалась ситуація, за якої козацтво фактично уособлювало в собі всі риси, притаманні давній слов'янській цивілізації – культ землі, шанобливе ставлення до праці, повага до старого звичаю і віри. Однак, таке прагнення реалізувалось лише тими, хто спромігся обрати вільне, але сповнене небезпеки життя замість стабільного, але підневільного. Козацький звичай базувався на тій системі філософсько-правових уявлень, котра була органічно зрозумілою для населення українських земель. Подальший розквіт національної свідомості апелюватиме до козацької слави та честі.

Використані джерела:

1. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 304 с.
2. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII століття. (На матеріалах епістолярної спадщини). – К. : Інститут історії НАНУ, 2012. – 348 с.
3. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 124 / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 1997 – 367 с.
4. Олекса Воропай. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – В 2 томах. / Олекса Воропай. – Київ : “Оберіг”, 1991. – Т. II., 455 с.
5. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Д. Сміт Ентоні. – К. : Основи, 1994. – 390 с.

Кушинская Л. А. Казаческое обычное право как фактор самоидентификации украинцев XVII – XVIII столетия.

Стаття посвящена українському обычному праву, которое в условиях отсутствия государственности и пребывания украинских земель под юрисдикцией других стран сыграло решающую роль в формировании украинской самоидентификации, что в будущем станет основанием для украинца национального самосознание. Представлен авторский взгляд на роль казаческого правового обычая в формировании правовой системы тогдашней Украины.

Ключевые слова: обычное право, казаческое право, национальная самоидентичность, национальное самосознание, правовой плюрализм, стихийное правотворчество.

Kushynska L. A. Cossack customary law as a factor of self-identification of Ukrainians XVII – XVIII centuries.

The article is dedicated to Ukrainian custom right, which under the conditions of state absence and stay of Ukrainian lands under the jurisdiction of other countries played a decisive role in formation of the Ukrainian as an identification, that in the future will be the basis for Ukrainian national consciousness. Here is author's submitted vision of the role of Cossack legal custom in building the legal system of old Ukraine.

Keywords: customary law, Cossack right, the same national identity, national consciousness, legal pluralism, natural law-making.

УДК 340. 12: 94 (477)

Маньгора Т. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ОЦІНКА КОНСТИТУЦІЇ УНР А. ЯКОВЛІВИМ

Стаття присвячена аналізу Конституції УНР в працях відомого українського громадського і політичного діяча, вченого правознавця, історика українського права А. Яковліва.

Ключові слова: А. Яковлів, Конституція УНР.

Політико-правові погляди А. Яковліва стосовно Української Народної Республіки відображені в працях “До питання про легітимність уряду УНР” (1928), “Основи Конституції У.Н.Р.” (Париж, 1935), та “Історичні традиції української державності” (Париж-Софія, 1937), “Всеукраїнський Національний Конгрес 1917 року” (Париж, 1937).

Велике значення серед аналогічних праць колишніх діячів визвольних змагань